

УДК 347.65

## ЮРИДИЧНІ ФАКТИ В ДИНАМІЦІ СПАДКОВОГО ПРАВОНАСТУПНИЦТВА

Васильченко В.В., к.ю.н., доцент

*Дніпропетровська юридична академія МВС України*

Спадкове правонаступництво допускає можливість спадкування за двома підставами: за законом та за заповітом. Незалежно від підстав спадкування перехід прав та обов'язків спадкодавця здійснюється на підставі та в чіткій відповідно до правил, що встановлені законом. Сам же поділ підстав спадкового правонаступництва здійснюється лише в плані відмінності юридичних складів, які породжують виникнення у правонаступників небіжчика належних йому прав та обов'язків. Основна різниця двох підстав спадкового правонаступництва полягає в тому, що при спадкуванні за законом коло спадкоємців вичерпним чином зазначено в нормах цивільного законодавства, а при спадкуванні за заповітом спадкодавець своїм розпорядженням вправі внести будь-які зміни як в бік розширення, так і в бік звуження кола спадкоємців, а також встановити на власний розсуд розмір часток в спадковій масі.

Оскільки ч.2 ст.524 ЦК України зазначає, що спадкоємство за законом існує, коли і оскільки воно не змінено заповітом, звідси на перший погляд можна зробити висновок, що спадкоємство за заповітом займає пануюче положення, а спадкування за законом має субсидіарний характер. На практиці справа виглядає зовсім інакше, оскільки насправді спадкування за законом зустрічається набагато частіше, ніж за заповітом. Як справедливо зазначає П.С.Никитюк: "...сімейний характер спадкування обумовлює більшу поширеність ...спадкування за законом у порівнянні зі спадкуванням за заповітом" [1, С.62]. Слід поділити цю думку, оскільки коло спадкоємців за законом і розподіл між ними спадкового майна цілком узгоджуються з волею і бажанням абсолютної більшості громадян, які власне говорячи не бажають виразити її інакше. Хоча слід зазначити, що ця думка є не єдиною і в цивілістичній доктрині існує і протилежна точка зору [2, С.9.]. Зокрема, Б.Б.Черепакін піддає критиці в цьому аспекті точку зору О.С.Йоффе, який стверджує, що при спадкуванні за законом майно переходить завжди тим особам, яким, за розумним припущенням, його передав би і сам спадкодавець [3, С.293-294]. Усупереч цій точці зору Б.Б.Черепакін стверджує, що наприклад, за наявності недійсного заповіту спадкодавця спадщина переходить до спадкоємців за законом, а не до осіб, яким хотів її залишити небіжчик. Як бачимо, Б.Б.Черепакін досить критично висловлюється на адресу презумпції волі в цьому питанні. На його думку, цілком можна обійтись і без останньої, якщо взяти за підставу розмежування не вольовий момент, а залежність права наступника від права його попередника.

Юридичні факти спадкування за законом та юридичні факти спадкування за заповітом виступають як перша група фактів юридичного складу спадкового правонаступництва. Вони є свого роду передумовами виникнення права спадкування, які закріплюються в своїй сукупності на момент відкриття спадщини. Наявність останніх на момент відкриття спадщини конче необхідна, за для того, щоб можна було достовірно встановити хто є спадкоємцем небіжчика, кого буде закликано до спадкування майна після смерті померлого. Подіям і діям, із наявністю яких пов'язується можливість у певного кола осіб стати спадкоємцями є такі факти: кровне споріднення, перебування в зареєстрованому шлюбі, усиновлення (удочеріння), знаходження на утриманні та наявність заповідального розпорядження.

До першої групи відносяться факти народження дітей від спадкодавця, а онуків та правнуків - від дітей останнього, причому для спадкування після смерті батька необхідне народження їхньою матір'ю в зареєстрованому шлюбі зі спадкодавцем - батьком дитини. Діти спадкодавця названі першими в числі спадкоємців за законом, вони спадкують після смерті своїх батьків. Встановлення юридичного факту походження дитини від певної жінки особливих ускладнень не викликає. Дитина спадкує після матері і втому випадку, якщо вона народилася від позашлюбного зв'язку чи від шлюбу, визнаного надалі недійсним. Основну складність викликають випадки спадкування дітьми спадкодавця, коли останній не перебував у зареєстрованому шлюбі. Слід лише вітати той факт, що упорядники проекту нового ЦК розрубали цей "гордіїв вузол" і вирішили цю проблему в Главі 89 (ст. 1340-1343 проекту ЦК). Згідно зі ст. 527 ЦК України спадкоємцями за законом і за заповітом можуть бути особи, що були живими на момент смерті спадкодавця, а також діти померлого, зачаті при його житті і народжені після його смерті. Внаслідок цього громадянин має право заповідати спадщину лише на користь своїх майбутніх дітей. Необхідно звернути увагу на недоцільність такого обмеження кола осіб за заповітом, що встановлене спадковим законодавством України. У юридичній літературі обґрунтовано зверталася увага на

невиправданість такого обмеження кола спадкоємців за заповітом, встановленого діючим спадковим законодавством України [4, С.474]. Доцільно було б внести доповнення до діючого ЦК України про розширення кола спадкоємців за заповітом, зачатих за життя спадкодавця, але народжених після його смерті. У такому разі громадянин матиме змогу заповідати спадщину на користь будь-яких зачатих, але ще не народжених осіб (наприклад, онуків чи племінників). Таким чином, ембріональний стан людини зовсім не є юридично байдужим фактом. У цивілістиці стан “*nasciturus*” трактується так, ніби мова йдеться про умовну правоздатність зачатої дитини [5, С.47-48]. Належна зачатому спадкоємцю частка, резервується до появи його на світ і при народженні останнього живим закріплюється за ним. Слід вважати, що дитина зберігає право на спадщину за законом і після смерті батьків, які були позбавлені відносно неї батьківських прав. Пасинки (падчерки) спадкують після смерті вітчима (мачухи) в тому випадку, якщо мало місце усиновлення або буде встановлено факт знаходження їх на утриманні вітчима (мачухи). Для спадкування батьків вимагається факт народження від них спадкодавця. Для спадкування братів та сестер вимагається наявність їхнього спільного походження від спадкодавця, а для цього - двох фактів народження від спільних батьків.

Усиновлені та їхні нащадки при спадкуванні за законом після смерті спадкодавця - усиновлювача або його родичів прирівнюються до кровних дітей та їхніх нащадків. Для спадкування усиновлених вимагається наявність належним чином оформленого акту усиновлення спадкодавцем даного спадкоємця. Таке рішення виконавчого органу - за своєю правовою природою є юридичний факт-дія, який тягне за собою встановлення двох видів правовідносин: сімейного (між усиновлювачем, його родичами та усиновленим, його потомством - ст.117 Кодексу про шлюб та сім'ю України) і адміністративного (між органами опіки та піклування та рагсом, оскільки усиновлення реєструється в органах рагсу і усиновлювачам видається свідоцтво про усиновлення і нове свідоцтво про народження дитини). Юридичний склад, що породжує усиновлення, складається з таких фактів: а) волевиявлення майбутнього усиновлювача, б) позитивного волевиявлення державних органів, в) у встановлених законом випадках, позитивних волевиявлень інших осіб (батьків дитини, жінки усиновлювача, самого усиновленого). Іншого порядку, крім зазначеного, чинне законодавство не передбачає, а тому всі інші форми прийняття чужої дитини в сім'ю на виховання (наприклад, фактичне усиновлення) не створюють правових наслідків, у тому числі і можливість спадкування (окрім винятку спадкування за фактом утримання). Те ж саме стосується і інституту патронату - прийняття на виховання дітей, які залишилися без батьків. Це витікає з того, що усиновлений прирівнюється у всіх особистих та майнових правах та обов'язках до рідних дітей усиновителя, набуває всіх прав та обов'язків рідної дитини, при патронаті ж між вихователем та патронованою дитиною не виникає прав та обов'язків, що витікають із сімейного союзу. Правові відносини між усиновлювачем та дитиною встановлюються без зазначення строку; при патронаті правові відносини між дитиною та особою, яка виявила бажання взяти дитину на виховання, встановлюються за особливим правочином тільки на певний строк (як правило до досягнення 14-річного віку). Така дитина не отримує прізвища вихователя, а зберігає своє попереднє, не має права на отримання аліментів з вихователя, якщо останній відмовиться від виховання і не набуває права спадкування в майні вихователя та його родичів. Батьки і усиновителі спадкують у першу чергу незалежно від ступеня їхньої працездатності і за наявності тих же умов, які вимагаються при закликанні до спадкування дітей (у тому числі усиновлених). У літературі висувалася пропозиція про можливість виключення з числа спадкоємців першої черги батьків (а, отже, і усиновлювачів) спадкодавця, оскільки вони, як правило, переважно проживають окремо від своїх дітей [6, С.75-76]. Однак вона не знайшла належної підтримки в доктрині цивільного права через свою непослідовність. Цілком очевидно, що прибічники цієї точки зору відносять дорослих дітей, що мешкають окремо від батьків, до спадкоємців першої черги, а батьків (тільки за ознакою їх окремого проживання) - вже до другої. Крім того, якщо прийняти цю точку зору, то до другої черги спадкоємців слід буде віднести і батьків, які проживають спільно з дітьми, а також і непрацездатних батьків, які б проживало окремо від дітей-спадкодавців, що є явно несправедливим.

Перебування в шлюбі зі спадкодавцем є юридичним фактом, наявність якого є необхідним до моменту відкриття спадщини для набуття спадкових прав одним з пережившого подружжя. Шлюб виникає з факту його укладання, особливого правоутворюючого юридичного факту, що є за своєю структурою самостійним юридичним складом. Правове значення має лише шлюб, зареєстрований в органах РАГСУ. Чинне законодавство про шлюб та сім'ю не пов'язує правових наслідків з фактичним співжиттям чоловіка та жінки. Згідно з ч.2 ст.13 КпШС України права і обов'язки подружжя породжує лише шлюб, укладений у державних органах запису актів громадянського стану. Отже фактичний або інші форми шлюбу (наприклад, релігійний) не створюють прав і обов'язків, які витікають із зареєстрованого шлюбу, в тому числі і права спадкування. У випадку розірвання шлюбу право на спадкоємство після померлого подружжя не виникає. Шлюб вважається припиненим не з моменту вступу в силу рішення суду про розірвання шлюбу, а з моменту надання (хоча б одним з подружжя) цього рішення в органи РАГСУ для наступної реєстрації розлучення (ст.44 КпШС України). Якщо жоден з подружжя рішення суду до РАГСУ не подав, шлюб вважається юридично триваючим. На нашу думку, такий законодавчий підхід щодо правомірності визнання спадкоємцем за законом колишнього подружжя спадкодавця, який не бажав протягом багатьох років оформляти розлучення в органах РАГСУ і тим самим порушував цей

закон не є досконалим. Цілком очевидно, що насправді, по суті, подружжя виразило волю на припинення шлюбу, однак через існуючий формальний момент їх шлюб вважається юридично значущим. У цьому аспекті доречним бачиться удосконалення не норм спадкового законодавства, а чинних ст.ст. 44 та 158 КпШС України. Наприклад, доцільно було б встановити, що рішення суду про розірвання шлюбу здійснюється протягом загального строку позовної давності, встановленого ст. 71 ЦК України (ст. 247 проекту ЦК), тобто три роки. Особи, що вступили до шлюбу, який надалі було визнано недійсним, не можуть бути спадкоємцями, оскільки недійсний шлюб не створює правових наслідків (за винятком випадків передбачених, ч.ч. 4, 5 ст 49 КпШС України) для осіб, що його взяли.

Згідно з ч.2 ст.529 ЦК України (ч.1 ст. 1507 проекту ЦК) онуки і правнуки спадкодавця є спадкоємцями, якщо на час відкриття спадщини немає в живих того з їхніх батьків, хто був би спадкоємцем; вони спадкують ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім померлим родичам, якби вони були живими на момент відкриття спадщини. У подібних випадках у цивілістиці прийнято говорити про спадкування за “правом представлення”, оскільки ці особи ніби заступають на місце небіжчика (*ius representationes*) [7, С. 458], а отже і ніби-то його представником до відкриття спадщини. Насправді ж тут мова може вестися про явище зовсім протилежного змісту, а не про представництво за законом, оскільки реально десцендент (низхідний) спадкодавця є не представником свого асцендента (висхідного), який вибув з порядку спадкування, а прямим законним правонаступником спадкодавця. При спадкуванні за правом представлення не відбувається ніякого правонаступництва між спадкоємцем та спадкодавцем, оскільки тут взагалі відсутня передача яких би то не було прав від цього спадкоємця до його низхідних. У цій ситуації десценденти спадкують не за правом, що належало їх асценденту, а за правом, яке належить їм, через ту обставину, що в силу вибуття спадкоємця останні стають безпосередніми спадкоємцями тієї особи, спадкувати за яким мали б їх висхідні (батько, дід). Таким чином, таке право є особливим порядком закликання до спадкування спадкоємців за законом. Як справедливо зазначає В.І.Серебровський оскільки “при спадкуванні за правом представлення найбільш характерним є те, що низхідні спадкоємця, який помер до відкриття спадщини, отримують разом ту частку, яку міг би отримати спадкоємець, якщо б дожив до відкриття спадщини, то, правильніше було б назвати спадкування онуків і правнуків та нащадків всиновленого покоління наступництвом” [8, С.103]. У цивілістиці вже поставало питання про доречність віднесення онуків і правнуків до спадкоємців першої черги або ж взагалі слід вести мову про особливу чергу спадкування. Бачаться безпідставними будь-які сумніви з приводу того, чи відносяться ці особи до спадкоємців першої черги. Із диспозиції ст.530 ЦК України (ч.2 ст. 1497 проекту) видно, що спадкоємці другої черги закликаються до спадкування за законом лише за відсутності спадкоємців першої черги. Так, цілком зрозуміло, якщо в померлого залишилися з числа спадкоємців за законом лише онуки та брати (або дід чи баба), то перші закликаються до спадкування, оскільки вони як спадкоємці першої черги усувають з цього процесу останніх, як спадкоємців другої черги. Правда, онуки не зазначені в переліку спадкоємців першої черги в диспозиції ст.1500 проекту ЦК, що створює певні незручності в тлумаченні правил спадкування за правом представлення, однак згідно з ч. 1 ст.1507 проекту, коли встановлена для них умова настала, вони будуть закликатися до спадкування нарівні зі спадкоємцями першої черги. Слід розділити точку зору авторів, які гадають, що онуки і правнуки повинні беззаперечно відноситися до спадкоємців першої черги [9, С.21] та доповнити ст. 1500 проекту ЦК нормою ч.2 чинного ЦК України. У цьому плані чітке визначення правового стану онуків у черговості закликання до спадкування має немале практичне значення. Якщо після спадкодавця не залишилося його дітей, але є онуки та брати (дід, як з боку матері, так і з боку батька), хоча вони і прямо і не зазначені як спадкоємці першої черги в ст.1500 проекту ЦК, в протилежному випадку дістанеться, по суті, закликання до спадкування спадкоємців одразу двох черг, що є явно неприпустимим. Адже незважаючи на те, що онуки (правнуки) заміщають свого родителя, вони спадкують за цілком самостійним правом. Через цю ж обставину вони закликаються до спадкування і в тому випадку, якщо їх висхідного прямо позбавлено заповітом права на спадкування, але він помре до відкриття спадщини [10, С.31], або визнано негідним спадкоємцем (існує і протилежна точка зору З.І.Крилової, відповідно до якої усунення від спадкування за відомих умов розповсюджується і на нащадків особи, позбавленої спадщини) [11, С.464]. На практиці виникали питання про те, чи можуть бути закликані до спадкування онуки по лінії сина або дочки, які померли в один день з дідом або бабою цих онуків. У цьому випадку цілком однозначно спадкування за правом представлення не виникає, оскільки чинний ЦК (ст.525) і проект (ст.1460) визнають часом відкриття саме день смерті громадянина, а не який-небудь інший момент, то особи, які померли в один день, але в різний час доби, повинні вважатися як такими, що померли водночас (так звані “комморієнти”). Спадкування після кожного з них відкривається в один і той же день, а не в різний час доби, через що вони і не можуть спадкувати один після одного.

Заслужовує на увагу і питання про спадкування племінників і племінниць, які нерідко, за відсутності в небіжчика спадкоємців першої черги є найближчими для останнього особами. Тому слід вітати позицію упорядників нового ЦК України, які вирішили цю задачу в ч.2 ст.1507 проекту.

До числа спадкоємців за законом відносяться не тільки найближчі родичі померлого, а й сторонні особи за умови їхньої непрацездатності та перебування на утриманні померлого протягом певного часу до його смерті. За чинним законодавством вони не входять до якої-небудь черги при закликанні до спадкування, а приєднуються до спадкоємців тієї черги, яка фактично успадковує майно. У літературі їх ще називають "ковзкі спадкоємці", оскільки вони можуть виявитися, залежно від наявності інших спадкоємців, в числі спадкоємців будь-якої з черг, зазначених в законі [12, С.23-24]. На превеликий жаль, слід констатувати, що норми проекту ЦК, які регулюють спадкування утриманців у порівнянні з нормами чинного ЦК України, не є досконалими і потребують перегляду. Адже за змістом ст.1504 проекту бачиться зовсім проблематичним, щоб хтось з п'ятої черги спадкоємців отримав щось у спадщину, оскільки сподіватись, що до них дійде справа досить марно. Бачиться за доцільне, як це пропонує Т.П.Коваленко, виключити з проекту ЦК України норму ст. 1504, і відновити в ньому норму ст. 531 чинного ЦК України, яка більш ретельно охороняє інтереси утриманців [13, С.740]. Стосовно випадків, коли онук (правнук) має право спадкувати одночасно і за правом представлення і як утриманець діда (баби), то це питання вирішується однозначно на користь закликання його до спадкування як утриманця, незалежно від того, чи живий його асцендент або ж помер до відкриття спадщини.

Останнім з першої групи фактів юридичного складу спадкового правонаступництва, які мають значний вплив на його динаміку, відноситься заповіт. Особливістю цього факту є те, що спадкодавець при визначенні кола спадкоємців не обмежений колом спадкоємців за законом, за винятком тих з них, на користь яких встановлена обов'язкова частка. Цим фактом, який за своєю юридичною природою є одностороннім правочином спадкодавця, визначається коло спадкоємців та порядок розподілу між ними спадщини. Наступним суттєвим фактом юридичного складу спадкового правонаступництва є відкриття спадщини, яке відбувається внаслідок смерті особи або оголошення її судом такою, що померла. Значення цього факту важко переоцінити, оскільки саме ним завершується перший юридичний склад спадкового правонаступництва, який призводить до виникнення права спадкоємців на прийняття спадщини. Легальне закріплення цього факту у відповідних нормах закону (ст.525 ЦК, ст.1460 проекту) тим не менш викликає суттєві сумніви як на практиці, так і в літературі. Зокрема, на думку Б.С.Антимонова та К.А.Граве: "У тих випадках, коли має значення і час смерті громадянина, допускається встановлення такого уточнення дати смерті в судовому порядку"[14, С.94].

Як бачимо, наявність перших двох груп юридичних фактів вже створює юридичний склад, який тягне за собою виникнення права на прийняття спадщини, однак завершальним юридичним фактором юридичного складу виникнення права спадкоємця на спадщину є акт прийняття спадщини. Саме цим актом завершується накопичення юридичного складу спадкового правонаступництва, яке призводить до виникнення у спадкоємця права на спадщину, як єдину систему прав та обов'язків. Прийняття спадщини є актом виключного значення, оскільки саме в момент її прийняття настає спадкове правонаступництво, яке має зворотню силу стосовно часу відкриття спадщини.

Таким чином, можна зробити висновок, що як і для будь-якого іншого явища, яке має правове значення, для переходу до спадкоємців всієї сукупності прав та обов'язків або інакше - для переходу до них спадкової маси обов'язково необхідне послідовне складання передбаченого цивільним законом визначеного складу юридичних фактів - юридичного складу, без якого не можна і вести мову про встановлення спадкового правонаступництва.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. (Проблемы теории и практики). - Кишинев: Штиинца, 1973.
2. Черепяхин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву. - М., 1962.
3. Иоффе О.С. Советское гражданское право: Курс лекций. - Ч.1. - Ленинград: ЛГУ, 1958.
4. Советское гражданское право: Учебник для юрид. ин-тов и фак.: В 2ч. - Ч.2 / Под ред. В.Ф. Маслова, А.А. Пушкина. - К.: Вища шк., 1983.
5. Ефимов В.В. Догма римского права. - СПб., 1901.
6. Никитюк П.С. - Вказ. тв.
7. Хвостов В.М. Система римского права: Учебник. - М.: Спарк, 1996.
8. Серебровский В.И. Избранные труды. - М.: Статут (в серии «Классика российской цивилистики»), 1997.
9. Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию. - М., Юрид. лит., 1967.
10. Халфина Р.О. Право наследования в СССР. - М., 1952.
11. Советское гражданское право. - Т.2. - М., 1965.

12. Гордон М.В. - Вказ. тв.
13. Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. - Книга 2 / За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. - К.: Юрінком Інтер, 1999.
14. Б.С. Антимонов, К.А. Граве Советское наследственное право. – М.: Госюриздат, 1955.